

Elckerlijc

in hedendaags Nederlands

Van Robert Castermans zijn ook verschenen:

Alles over vrouwen versieren, De beste versiertips, Deel 2

Lovematches, Alles over vrouwen versieren, Deel 1

De blootsvoetse broeders (De bervoete broers) en Stout en Onbeschaamd (Stout ende Onbescaemt) in hedendaags Nederlands, En andere kluchten van de rederijkers

Karel en Elegast (Karel ende Elegast), De beste versie van de Middelnederlandse tekst en een vertaling in hedendaags Nederlands in doorlopend proza

Het esbatement van den appelboom (Het esbattement over de appelboom) in hedendaags Nederlands en andere kluchten van de rederijkers, Met een uitgebreide toelichting and with a summary in English of The Farce of the Apple Tree

De klucht Nu noch (Toe maar) in hedendaags Nederlands, andere kluchten, sproken en boerden, Onderbroekenlol in middeleeuwse literatuur

Lanseloet van Denemarken en De heks in hedendaags Nederlands, Een verkrachter of een verleider?

Hoofts Granida in hedendaags Nederlands, P.C. Hooft Granida

Salarisonderhandelen, De beste strategieën en tips voor een hoger salaris

Zie over deze boeken:

www.lovematches.nl

www.salarisonderhandelen.nl

en

www.bravenewbooks.nl/robertcastermans > alle boeken

Robert Castermans

Elckerlijc

in hedendaags Nederlands

**De zedenleer hoe iedereen de zaligheid
kan verwerven**

**Hoe ieder mens gedagvaard wordt om voor
God rekenschap af te leggen**

Met een uitgebreide toelichting

Brave New Books
Amsterdam
2022

Voor jou

Copyright © 2022 Robert Castermans

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Vormgeving en omslag: xpressie – Arnoud Bernhard

ISBN: 9789464485899

NUR: 613, 620, 621, 622, 307 – mediëvistiek, Nederlandse taal en letterkunde algemeen, Literatuurgeschiedenis van de Lage Landen, Letterkunde, Toneel-, theater- en filmteksten, ook scenario's
Trefw.: Elckerlijc, Elckerlyc, De spiegel van zaligheid van Elckerlijc, moraliteit, spel van zinne, zinnespel, rederijkers, middeleeuwse literatuur, middeleeuwen, Nederlandse letterkunde, Nederlandse literatuur

Afb. voorplat: Jheronimus ofwel Jeroen Bosch (circa 1450-1516): *Opstijging van de zaligen naar het hemelse paradijs* (circa 1490 of later), dogepaleis in Venetië

INHOUD

WOORD VOORAF	7
INLEIDING	11
Ontstaan en overlevering	11
Vertalingen en bewerkingen.....	12
Verfilming	14
Auteurschap	15
Rederijkers.....	16
Moraliteit en zinnespel.....	20
Ars moriendi	24
Personages.....	25
Samenvatting van de <i>Elckerlijc</i>	30
Thema en motieven.....	33
Plaats en tijd	34
Structuur	34
Aandachtspunten	36
MIDDELEEUWS TONEEL	55
Opvoering van <i>Elckerlijc</i>	56
Vrouwenrollen.....	58
Begrijpelijke taal	59
Afbeeldingen	60
BIBLIOGRAFIE	67
Uitgaven van <i>Elckerlijc</i>	67
Middelnederlandse woordenboeken	69
Overige literatuur	70
ELCKERLIJIC IN HEDENDAAGS NEDERLANDS	79
Personages.....	83
Monoloog van God	83
Epiloog	117
BIJLAGE 1	119
<i>Everyman</i> in het Engels	119
BIJLAGE 2	123
<i>Jedermann</i> in het Duits	123
BIJLAGE 3	126
<i>Ederein</i> in het Maastrichts.....	126

WOORD VOORAF

Elckerlijc is de bekendste en beste moraliteit uit de middeleeuwen en een hoogtepunt uit de Nederlandse letterkunde. Ruim vijf eeuwen na dato is het toneelstuk nog steeds boeiend voor de moderne lezer of toeschouwer, omdat de boodschap en moraal tijdloos zijn. Het stuk is in vele talen vertaald en bewerkt, is zelfs verfilmd en wordt nog vaak opgevoerd. Al in de middeleeuwen was het een internationale bestseller. De loftuitingen over de *Elckerlijc* zijn niet van de lucht:

- ‘een werk dat tot de Wereldliteratuur kan worden gerekend’ – prof. dr. Antonin van Elslander
- ‘een van onze weinige teksten die werkelijk tot de wereldliteratuur behoren’ – dr. Cornelis Kruyskamp
- ‘Elckerlyc is ongetwijfeld een der belangrijkste werken, die ten onzent zijn verschenen’ – dr. Leonard Willems
- ‘Drie letterkundige werken van Nederlandse oorsprong veroverden een blijvende plaats in de wereldliteratuur: *De navolging van Christus*, *Elckerlijc* en *De lof der zotheid*.’ – prof. dr. Willem Asselbergs
- ‘een geschenk aan de wereldliteratuur’ en een van ‘de twee hoogtepunten uit onze laatmiddeleeuwse literatuur’ (het andere hoogtepunt is *Mariken van Nieumeghen*) – prof. dr. Bart Ramakers

De taal van *Elckerlijc* is Middelnederlands. Voor een leek is dat vrij moeilijk te begrijpen en zonder annotaties (woordverklaringen) loop je al snel vast. In de middeleeuwen bestond geen officiële spelling. Trouwens, hét Middelnederlands bestaat niet. Er is slechts sprake van een verzameling dialecten. Elk dialect had zijn taaleigenaardigheden. Een woord werd in de praktijk op meerdere manieren gespeld. Dat maakt het soms moeilijk om te onderkennen welk woord bedoeld wordt. De eerste officiële spelling dateert van 1804 en was opgesteld door de neerlandicus Matthijs Siegenbeek (1774-1854). Nu hebben we de *Woordenlijst Nederlandse taal*, ook wel het Groene Boekje genoemd. Hierin staan de officiële spellingregels en de officiële spelling van woorden. Overigens was er ook geen officiële grammatica in de middeleeuwen. Er waren dus geen vaste grammaticaregels, waardoor er wisselende taalvormen voorkwamen. De eerste spraakkunst van het Nederlands is in 1584 verschenen: *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst, ófte vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals* van Dirck Volckertsz. Coornhert (1522-1590). Deze grammatica is geschreven in de traditionele onderwijsvorm van de dialoog (= tweespraak). Tegenwoordig hebben we de *Algemene Nederlandse spraakkunst*

(ANS), die de meest gezaghebbende grammatica van het Nederlands is. En het meest gezaghebbende woordenboek van het hedendaags Nederlands is de Dikke Van Dale. Op 22 maart 2022 is de 16de, herziene editie verschenen (5160 pagina's).

Meestal worden middeleeuwse teksten uitgegeven met verklarende voetnoten. Dan zit je te lezen met één vinger bij de tekst en met een andere vinger bij de voetnoten. Niet alle woorden die je niet kent, worden hertaald en omdat het Middelnederlands vaak een heel andere zinsstructuur heeft dan het moderne Nederlands, moet je geregeld een zin twee of drie keer lezen, voordat je begrijpt wat er bedoeld wordt. Dit gaat zeer ten koste van het leesgenot. Vgl. Marita Mathijssen (2003, p. 125): 'Hertaling is de enige weg naar de hedendaagse lezer. Daarmee geeft de historisch letterkundige aan, dat het oude Nederlands een vreemde taal is geworden, zoals het Frans of Duits. Literaire auteurs uit deze landen krijgen mooie, gesubsidieerde vertalingen – waarom onze auteurs uit het verleden dan niet?'

Bij hertalingen van middeleeuwse teksten wordt de Middelnederlandse tekst veelal afgedrukt op de linkerpagina en de hertaling op de tegenoverstaande pagina. Ik vind het eigenlijk een vreemde gewoonte om ook de Middelnederlandse tekst af te drukken. Als bijvoorbeeld een Engelstalig boek wordt vertaald in het Nederlands, of het nou fictie of non-fictie is, wordt het Engels ook niet op de linkerpagina afgedrukt.

Voor de hertaling heb ik dankbaar gebruikgemaakt van de uitgaven van *Elckerlijc* en de Middelnederlandse woordenboeken in de 'Bibliografie', met name het *Middelnederlandsch woordenboek* (het MNW). Eén keer ben ik een citaat uit *Elckerlijc* in het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (het WNT) tegengekomen: 'God sal dijnre ontfermen, hebt goet betrouwen, *Elckerl.* vs. 593 [= vs. 595 in *Elckerlijc*, editie Van Elslander, R.C.]' (WNT II/2, 2254, s.v. *betrouwen*). Mijn hertaling is niet per versregel, maar in doorlopend proza. Het eindrijm heb ik dus niet behouden. Wil je het slotrijm van Middelnederlandse teksten handhaven, dan krijg je erg onnatuurlijke zinnen en moet je af en toe woorden gebruiken die geen goede hertaling zijn.

In de toelichting citeer ik geregeld Middelnederlandse passages, zodat je toch wat couleur locale kunt proeven. Wil je de volledige Middelnederlandse tekst ook lezen, dan kun je die met Google makkelijk vinden en vervolgens downloaden, dus met een paar

muis klikken heb je die op je laptop. *Elckerlijc* in het Middelnederlands is op de volgende webpagina's te vinden:

- <https://cf.hum.uva.nl/dsp/ljc/dorlandus/elcker.html> (zonder annotaties)
- <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/Elckerlijc1525.html> (zonder annotaties)
- https://www.dbnl.org/tekst/_elc001elck01_01/_elc001elck01_01_0004.php (met annotaties)

Ik ben uitgegaan van de laatste editie. Die is van prof. dr. Antonin van Elslander (1921-1999), bij leven hoogleraar in de Nederlandse letterkunde. Veelgebruikte uitgaven, zoals die van Hessel Adema, Bart Ramakers en R. Vos, zijn inhoudelijk vrijwel hetzelfde.

Vertalen is interpreteren. Vertalen is ook verminken. Ik heb ernaar gestreefd om de hertaling zo begrijpelijk en leesbaar mogelijk te maken, zodat je de tekst kunt lezen zonder verklarende voetnoten. Vaak worden middeleeuwse toneelstukken gespeeld in het middeleeuws. Dat wordt gedaan om een middeleeuwse sfeer op te roepen, maar het publiek begrijpt dan het grootste deel van de gesproken tekst niet. Daarnaast is het voor de acteurs vele malen moeilijker om de tekst in het Middelnederlands van buiten te leren dan die in eigentijds Nederlands.

In citaten heb ik de spelling af en toe stilzwijgend gemoderniseerd of gecorrigeerd. Zo schreef je vroeger 'Middeleeuwen' en 'Renaissance' met een hoofdletter, maar tegenwoordig schrijf je de naam van een historische periode met een kleine letter, dus 'middeleeuwen' en 'renaissance' (zie het Groene Boekje, p. 124-125).

Toen ik aan dit boek werkte, was mijn vader, Alphonsius Hugo Matheus Maria Henricus (Fons) Castermans¹, bezig met zijn laatste reis. Daarom had ik hem nog graag dit boek willen geven. *Hoofts Granida in hedendaags Nederlands* en *Het esbatement van den appelboom (Het esbatement over de appelboom) in hedendaags Nederlands en andere kluchten van de rederijkers* vond hij prachtige boeken van me. 'Jij schrijft fijn', zei hij om me te complimenteren. Tussen haakjes: *De klucht Nu noch (Toe maar) in hedendaags Nederlands, andere kluchten, sproken en boerden* heb ik hem maar niet laten lezen, want dat zou hij waarschijnlijk te scabreus hebben gevonden. Twee dagen voordat ik het manuscript van *Elckerlijc in hedendaags Nederlands* afrondde, verwisselde hij op 3 april 2022, na

---

¹ Niet te verwarren met zijn neef de hulpbisschop Alphonsus Maria Henricus Antonius (Alphons of Fons) Castermans (1924-2008).

het heilige oliesel ontvangen te hebben, het tijdelijke met het eeuwige in de gezegende leeftijd van 96 jaar en ruim 6 maanden. In het laatste jaar van zijn leven zei hij geregeld: 'Iedere avond bid ik dat Onze-Lieve-Heer me komt halen, zodat ik 's ochtends niet meer wakker word.' Nu is hij in het graf herenigd met zijn vrouw, Margaretha Serafina (Riet) Castermans-Janssen (1923-1980); hopelijk ook in de hemel ...

Voor op- en aanmerkingen hou ik me warm aanbevolen. Je kunt me die laten weten via de pagina 'Contact' van www.lovematches.nl of www.salarisonderhandelen.nl

Robert Castermans
Amsterdam, april 2022

INLEIDING

Ontstaan en overlevering

Het toneelstuk dat korthedshalve de *Elckerlijc* wordt genoemd, is geschreven in de 2de helft van de 15de eeuw, rond 1475. De *Elckerlijc* is overgeleverd in vier versies, drie oude drukken uit respectievelijk circa 1495, 1501 en 1525 en een handschrift uit 1593-1594:

1. De oudste druk is in circa 1495 bij Christiaen Snellaert in Delft verschenen. Die bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel en wordt daarom versie B genoemd. Het titelblad ontbreekt. Het incipit (= beginwoorden van een tekst, handschrift of boek): 'Hier beghint een schoen boecxken / ghemaect in een maniere van enen / spele oft batimente op Elckerlijck / Ende inden eersten so spreect god aldus'. Het expliciet (= slotwoorden van een tekst, handschrift of boek): 'Des gonne ons die hemelsche vader / Amen segc alle gader'.

Een boek dat met losse letters vóór 1501 gedrukt is, toen de boekdrukkunst zich nog in de wieg (in het Latijn: *in cuna*) bevond, wordt een incunabel of wiegendruk genoemd. Een boek dat tussen 1501 en 1540 gedrukt is, heet een postincunabel.

2. De druk uit 1501 is bij Govaert Bac in Antwerpen verschenen. Die berust in de Koninklijke Bibliotheek (KB) in Den Haag en heet daarom versie H. De volledige titel is: *Den spieghel der salicheit van elckerlijc, Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht gode rekeninghe te doen van sinen wercken* (zie Afbeelding 1).
3. De druk uit 1525 is bij Willem Vorsterman in Antwerpen verschenen. Die wordt bewaard in de universiteitsbibliotheek in Leiden en wordt daarom versie L genoemd. De volledige titel is: *Den spyeghel der salicheyt van elckerlijc, Hoe dat elckerlijc mensche wert ghedaecht gode rekeninghe te doen* (zie Afbeelding 2). Deze editie besluit met: 'Gheprent Tantwerpen buyten dye camer poorte inden gulden eenhoren bij mi Willem vorsterman' (Gedrukt in Antwerpen buiten de Kamerpoort in de Gulden Eenhoorn door mij, Willem Vorsterman).
4. Het handschrift dateert van 1593-1594 en is overgeschreven van een andere druk. *Elckerlijc*-onderzoeker Leonard Willems (1864-1938) heeft dit handschrift van Floris Prims in 1932 gekregen

en daarom spreekt hij van het Prims-handschrift. De kopiist P. Wilms heeft het in 1593-1594 overgeschreven. Het wordt versie P (naar Prims) genoemd, versie W (naar Willems) of versie M (naar manuscript). De volledige titel is: *Den spiegel der salicheyt, Een schoon spel van elckerlyck mensche*. Leonard Willems heeft dit handschrift in zijn *Elckerlyc-studiën* uitgegeven (Willems 1934, p. 120-158 of Willems 1933, p. 971-1009).

Deze vier teksten zijn naast elkaar geplaatst in: *De spiegel der zaligheid van Elckerlijc*, editie De Haan, p. 18-101.

Vertalingen en bewerkingen

De belangstelling voor *Elckerlijc* was in de tijd van ontstaan erg groot. Het toneelstuk is vaak opgevoerd en er zijn meerdere vertalingen en bewerkingen verschenen.

De Homulus (= mensje, de kleine mens) uit 1536 van de Maastrichtse onderwijzer Christianus Ischyrius ofwel Christiaan Sterck (of: de Stercke) is een Latijnse bewerking van de *Elckerlijc*. De volledige titel luidt: *Homulus Petri Diesthemij, Comoedia in primis lepida et pia, in rem Christiani hominis adprime faciens, Anverpie quondam in publico civitatum Brabantiarum conventu vulgariter acta, palmamque adeptam*. Christianus Ischyrius vermeldt in deze titel dat de auteur van *Elckerlijc* Petrus Diesthemius (van Diest) is en dat het stuk ooit de eerste prijs heeft gewonnen op een toneelwedstrijd in Antwerpen van Brabantse kamers. Het is niet bekend wanneer precies die prijs gewonnen is en bij welke gelegenheid.

Naast de *Homulus* (1536) is er een tweede Latijnse bewerking verschenen, het schooldrama *Hecastus* (*ékastos* = Grieks voor 'iedereen') uit 1539 van Georgius Macropedius (1487-1558) uit Gemert in Brabant, geboren als Joris van Lanckvelt. Van *Hecastus* (1539) zijn in de 16de eeuw maar liefst zes Duitse vertalingen verschenen. In beide Latijnse bewerkingen zijn de abstracte begrippen vervangen door echte personages, die uit het leven gegrepen zijn.

De Keulse boekdrukker Jaspar von Gennep (1500-1564) heeft van deze twee Latijnse bewerkingen en van de *Elckerlijc* een nieuw stuk samengesteld in 1539: *Homulus, Der Sünden Loin ist der Toid*. Deze bewerking is in 1556 en 1608 weer vertaald in het Nederlands. De vertaling van 1556 was een letterlijke vertaling, maar de vertaling van 1608 zette de zeer katholieke geest van de bewerking van Jaspar von Gennep om in een protestantse geest. Hierdoor werd deze vertaling erg populair in de protestantse noordelijke Nederlanden.

Elckerlijc is in de 16de eeuw vertaald in het Engels: *Everyman*. De eerste Engelse editie dateert van 1508. Goede edities van *Everyman* zijn *Everyman and its Dutch original, Elckerlijc* (p. 17-77), *The mirror of everyman's salvation* (p. 62-88) en Cawley (1977, p. 1-28). Er is lange tijd volop gediscussieerd of *Elckerlijc* een vertaling is van *Everyman* of andersom, maar nu wordt aan de prioriteit van *Elckerlijc* niet meer getwijfeld. De Engelse historicus E.R. Tigg heeft overtuigend aangetoond dat *Elckerlijc* oorspronkelijk is (Tigg [1980]). Peter Beidler (2005, p. 264) schrijft dan ook: 'Every medievalist knows the controversy about whether the Middle English *Everyman* preceded or followed the Middle Dutch *Elckerlijc*. Scholars from both nations wanted to claim original authorship for their countryman, but *Elckerlijc* finally emerged [to emerge = blijken, R.C.] as the older one and the direct source of the English translation of it.'

De Oostenrijkse schrijver Hugo von Hofmannsthal (1874-1929) heeft zich voor zijn toneelstuk *Jedermann, Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes* (1911) gebaseerd op *Everyman* en op de versie van Hans Sachs (1494-1576) van *Hecastus*. Deze versie heet *Von dem sterbenden reichen Menschen, Hekastus genannt* (1549). *Jedermann* heeft vele opvoeringen beleefd in Oostenrijk en Duitsland. Het festival de *Salzburger Festspiele* werd officieel geopend op 22 augustus 1920 met de opvoering van *Jedermann*. Jaarlijks wordt dit toneelstuk tijdens de *Salzburger Festspiele* gespeeld.

In 1937 heeft de Belgische schrijver Herman Teirlinck (1879-1967) *Elckerlijc* bewerkt. In de 'Inleiding' schrijft hij hierover: 'Ik heb den tekst herschreven. Het was niet moeilijk, en er moest haast niets aan gewijzigd worden. Alleen de taal heb ik wat dichter bij de onze gebracht en een paar toestanden, die al te volstrekt vijftiende-eeuwisch waren, heb ik zonder meer weggevaagd. Door de verwijdering van deze uitgestorven actualiteiten, verkreeg het stuk een zoo goed als geheel modern wezen. Het is niet aan mijne litteraire kieschheit te danken, dat Petrus Dorland – zoo de dichter inderdaad dus heet – niet verraden werd. Elckerlyc is een van die kunstwerken, die in zichzelf een lang leven dragen. Men hoeft slechts de dorre sluts [= schil, bolster, R.C.] wat weg te snijden en de wortels wat versch water te geven, en dat leven vloeit weer frisch over u. Prof. Logeman [(1862-1936), R.C.], die, van verre, helaas! mijn experiment heeft willen volgen, vraagt mij: "Wat hebt gij met den middeleeuwer gedaan?" Ik heb den middeleeuwer in onzen tijd herbracht. Ik heb den tekst – die schier geheel van Petrus Dorland is gebleven – onmiddellijk gemaakt voor ons. Voor de hedendaagsche gemeenschap is het geloofselement nog een der algemeenste gebleven. En het bleek dat Elckerlyc, de mensch die, levende, God